ОРЕНШТАЙН, АБО «ВУХАТИЙ КАМІНЬ»* ПРОСТИМИ СЛОВАМИ
(ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ)

Чи народився коли-небудь якийсь край в одну днину?
Та чи з'явився на світ якийсь народ відразу, як от Сіон,
що ледве зазнав болів, і вже вродив своїх синів.
Ісая, 66:8

Ця книжка у персоналізованій формі розповідала про ідентичності та націоналізми колись у загумінковій частині Європейського континенту, а за якийсь час — на «скривавлених землях». Її головний герой — єврей-видавець з невеликої передгірської, на зламі Покуття і Гуцульщини, нині майже цілком моноетнічної української Коломиї. Йому вдалося вирватися з мурів традиційної єврейської громади і вийти у світ широкий, створивши власні видавництва-накладні, які активно пропаґували українську культуру в умовах її бездержавного статусу. Цей своєрідний видавець знаходив час і для польської та російської книжки, все ж таки надаючи пріоритет книжці українській. Для своїх сучасників він був диваком, який усі сили віддавав просвіті українців, у той час коли міг цілком упевнено почуватися «своїм» серед єврейських видавців друків польською чи німецькою мовами, а не

** У метричних книгах коломийської єврейської громади з XIX ст., в яких міститься інформація про родину Оренштайнів, знаходимо різне написання цього прізвища, наприклад Orenstein, Ornstein, Ohrenstein. А що найчастіше використовувся останній приклад, його можна перекласти як «Вухатий камінь». Прізвище з таким звучанням цілком відповідало традиції єврейських прізвищ того часу. Адже, оскільки не було усталеної практики їх носіння, до кінця XVIII ст. більшість євреїв їх не використовували. Майже всі прізвища галицьких євреїв, що з'явилися після розпорядження імператора Йосифа II від 28 серпня 1787 р., базувалися на німецьких словах — вони могли походити від назв місцевості, роду занять чи персональних характеристик. Це, зокрема, бачимо у прізвищі коломийських Оренштайнів.*

бути їм «чужим». Через таку показову *українськість* його майже завжди не сприймали ані поляки, ані росіяни, ані німці. Однак він поплатився не за відданість українській культурі, а лише тому, що був євреєм.

Як і сотні його співплемінників, він був добрим торговцем, знав мови народів, які його оточували, — німецьку, польську, українську та російську, вдало використовував знання, здобуті серед коломийських та ряшівських євреїв, навчився користуватися здобутками масової культури, зокрема друкарством, яке перетворювало «уявлені спільноти» передусім Галичини на споживачів друкованого слова. Якоїсь миті, підтримуючи ділові взаємини з українською інтеліґенцією, він, дізнавшись про плани організування власне українського накладового товариства, на «народження» якого було все, окрім грошей, вирішив цим скористатися, надавши потрібну допомогу. Звісно, він ставив перед авторами та редакторами своєї *«Галицької накладні»* високу планку — ретельної праці над текстами й перекладами, графічним оформленням та виданням книжок у та поза *«Загальною бібліотекою»*. Через це Оренштайнів бізнес-проект виявився надзвичайно успішним якщо не в кількісному чи якісному вимірах, то насамперед як символічний вираз доступу для різних прошарків тогочасної галицько-української спільноти дешевої україномовної книжки. Тим самим він практично монополізував український видавничий рух поза Львовом, тримаючи пальму першості з-поміж інших не-львівських видавців та накладовців. Дбаючи про рекламу й, ясна річ, комерційний зиск, він провадив книгарню та випозичальню, таким чином залучаючи до читання учнів коломийських шкіл і гімназії, даючи їм якоюсь мірою альтернативу вибору друків української та світової літератури.

Можна лише здогадуватися, який успіх мав би Оренштайн своїми виданнями серед галицьких українців, чия національна свідомість стрімко зростала напередодні Великої війни. Та обставини геополітичного порядку розпорядилися зовсім по-іншому. Внаслідок цього видавничі потуги Оренштайна сповільнилися, ба загальмували — друкарню, склади з готовою продукцією пограбували, а його самого звинуватили у шпигунстві, а потім вивезли як заручника до Росії. Врятувати майно не допомогли, за свідченням самого видавця, листи до американського посла, голови російського Тимчасового уряду чи коломийської влади. Та ще й паралельно він включився в активну громадську працю: то хотів бути на чолі коломийської єврейської громади, то бути серед її репрезентантів у магістраті, то бажав здійснити ревізію міської скарбниці. Його, як видно з цієї книжки, коломийці не зрозуміли. Не допомогли вже колишні заслуги перед українською громадою Коломиї й Галичини, його й далі називали купцем, а отже — ділком, який переслідує власні меркантильні інтереси. Тому перед Оренштайном стелилася довга дорога в широкі світи, й усамітнення, й пошуки кращої долі за межами ще австрійської Галичини.

Його вибір впав на Німеччину, яка, незважаючи на соціально-економічну трагедію кінця Першої світової війни, ще не була активно-антисемітською, хоча й до початку того, коли її еліти стали на стежку етнічної нетерпимості, було недалеко. Оренштайн, добре знаючи попит та ринок книговидавничих послуг, а також те, що саме українські полонені в таборах Німеччини та Австрії відчувають певний «голод» на українські видання, вміло зреаґував на це. Невідомо власне як, але фактом залишається його участь у проекті німецького Генерального штабу щодо видання творів Кобзаря, призначених для українців на фронтах ще Великої війни. Та й у Німеччині він опинився, одночасно відвідавши Київ, українські видавці якого хоч і мали добрі наміри й ґрандіозні плани (особливо 1918-го), але відчували брак поліграфічної техніки і насамперед фінансів. І тут знову в пригоді став коломийський видавець, який пропонував київським українцям і кредит, і добру поліграфію за кордоном. Саме тоді, очевидно, його праця стала справді «соборницькою» не лише за формою, а й змістом. Відтак кінець десятих — початок двадцятих років XX ст. був часом активних мандрівок видавця світом, від Києва почавши, аж до Вінніпеґа та Нью-Йорка. В них він як один із засновників нового підприємства — *«Української накладні»* лобіював свої професійні інтереси як одного з найбільших, а може, й найбільшого, видавця української книжки поза Україною. Його підтримували: спеціально для потреб українського видавництва Посольство УНР у Німеччині передало будинок у Берліні. Саме в ньому з 1920-х і до кінця 1930-х проходило життя видавця та його рідних. Скоріш за все Оренштайнова оселя була гостинна для багатьох діячів української еміґрації того часу, адже знаємо свідчення про гостинність господаря та його дітей, а також їхню гарну українську мову.

Жили Оренштайни тоді скромно, як, власне, і в Коломиї. Тільки видавець став раз по раз курити цигарки (що траплялося й раніше), бо поза цими видимими зовні «успіхами» глибоко у душі він був самітником. Дуже мріяв повернутися до Коломиї, реабілітувати себе в очах коломийців. Але там, над Прутом, були вже «нові» порядки, не надто прихильні до євреїв, які мали проукраїнську позицію та ще кілька років тому підтримували державницькі змагання місцевих українців. До категорії таких «антидержавних елементів» і потрапив Оренштайн. Не допомогли позитивні характеристики Коломийського маґістрату, свідчення поодиноких коломийців-українців та ще багато чого — йому й далі не довіряли. Ця недовіра «червоною ниткою» пройшла через кілька зустрічей з функціонерами польської поліції, активне листування щодо особи видавця поліційних служб, а ще й стеження за ним у Коломиї, Станиславові та Львові. В докір йому ставили явно надуману підтримку діячів ЗУНР, видання у колишній Оренштайновій друкарні антипольських брошур, участь у маніфестаціях та вічах на підтримку держави галицьких українців, пособництво у воєнних злочинах проти польських вояків. Усі ці домисли не мали під собою реальних доказів, і польські спецслужби про це добре знали. Не надто допомогли спроби видавця переконати нову, польську владу у своїй

лояльності до неї, беручи участь у пропаґуванні ідеї окремого українського університету. Адже йому постійно закидали антипольську діяльність і не лише в Галичині, а й у Німеччині, а також нібито співпрацю з Диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем. Мабуть, знали й про те, що Оренштайн був одним з фігурантів купівлі військових літаків для потреб УНР, які, щоправда, до України так і не долетіли. Дуже скоро вигадки про «антидержавну діяльність» видавця забулися, а його спроби повернутися до Коломиї і відновити своє майно стали другорядною справою для польської влади. Щоправда, Оренштайнові так і не вдалося повернутися до рідного міста, бо тут проти цього були коломийський староста та малопомітний для решти постерунковий. Ще раз про видавця заговорили під час *штайґеріади*, коли він намагався бути успішним комунікатором між міжнародними єврейськими організаціями та УВО у справі Т. Ольшанського. Та зустріч у знаковому берлінському кафе не дала жодних надій на успіх. Перемовникам так і не вдалося стати вище від партійних і політичних інтересів, а тому вони і не могли бути фігурами конструктивного діалогу. А видавця й далі «нотували» спеціальні служби Другої Речі Посполитої. Шлях додому, до Галичини, фактично був закритий.

За цих обставин видавець намагається і далі бути активним в українському видавничому русі тогочасної Німеччини. Це, як видно з назв його друків, деякий час вдавалося. Час від часу траплялися прикрі конфлікти з авторами й упорядниками видань, зокрема багато шуму наробила Винниченкова «*Сонячна машина*». А вже скоро на більш-менш стабільному життєвому небокраї з'явилася інша, значно ворожіша небезпека — нацизм. Звісно, що його прихід до влади в Німеччині видавець спостерігав у режимі реального часу, не усвідомлюючи всього трагізму для євреїв, і не лише для них. Видавець ще, мабуть, наївно вступив до професійного союзу німецьких книготорговців, який містився у знаному своїми друкарськими традиціями Лейпцизі. Та це не дало бажаного результату, адже дуже швидко він, з *«Українською накладнею»*, потратив до т. зв. *«Єврейського списку»*, укладачі якого навіть не хотіли чути про те, що він видає і продає лише україномовну літературу. Йому торочили, що як єврей він не може займатися культурною діяльністю. В цьому були вже ознаки не лише переслідування за етнічністю, а й свідчення культурного етноциду. Не переконали нацистів надії Оренштайна на Берлінську олімпіаду, під час якої він, за його свідченнями, міг би розповсюджувати свої видання і так пропаґувати українську справу в світі та боротися з більшовизмом. Друга половина 1930-х — складний для Оренштайна час. Саме тоді за нього «взялися» і *«Спілка німецьких книготорговців»* і Ґестапо. Смішно, але останнє знай боролося з видавцем за таку собі «шильду», вивіску *«Українське видавниче товариство»* на будинку, де той мешкав з рідними. І хоча видавець її зняв відразу після перших не дуже ґречних кореспонденцій, «недремні очі» нацистських структур і далі стежили за ним.

Час від часу видавець рятувався від цього поїздками до Варшави, де його син Йосиф 1932 р. відкрив власну книгарню, а на початку Другої світової війни втік до Львова (досі вважалося, що Оренштайн виїхав до Польщі 1933-го, відкривши в її столиці книгарню). Був там Оренштайн і 1940 р., коли донька Каменяра писала листи до нацистських установ, з'ясовуючи долю майна *«Української накладні»*. Чи це була турбота за помешкання, в якому жив видавець, чи просто банальні доноси на нього, сьогодні невідомо. Адже будинок і майно ліквідованого нацистами видавництва планували передати українській греко-католицькій парафії, створивши там центр українського життя у Берліні. А от залишки книжок Оренштайнового видавництва використали для створення українських бібліотек на території Генерального губернаторства. Ймовірно 1938 р. Оренштайн, його дружина та донька Регіна назавжди опинилися у Варшаві, де в ґетто вони ввійшли десь на межі 1941–1942 рр. Там їх і розстріляли 12 вересня 1942 р. Трохи згодом, 12 березня 1943 р., у Львові нацисти знищили Йосифа та Аделю – інших дітей видавця. Так трагічно закінчилася історія Оренштайнового роду.

На завершення цього вперше великого й аргументованого тексту, де я спробував показати особливості життєпису видавця та його доби, зауважу, що досі Оренштайнова спадщина є полем битви українсько-єврейських взаємин не лише в Коломиї, а дуже хочеться, щоб вона була полем примирення і пам'яті для всіх народів, які колись витворили образи мультикультурної Галичини та добросусідських взаємин у ній та в Україні.